

DABARTINĖ KALBA: sintaksė

Sakinių rūšys

Funkciniai tipai. Pagal intonaciją

- **Tiesioginiai.** Pasakomi įvykiai, apibūdinami faktai ir reiškiniai (*Jis atėjo į paskaitą*);
- **Skatinamieji.** Kalbėtojo valia. Prašoma, patariama, raginama, liepiama (*Atnešk stiklinę*);
- **Klausiamieji.** Kalbėtojo noras sužinoti. Klausama (Kur eini?). Klausiamaisiais sakiniais galima ką nors teigti, reikšti įvairius minties atspalvius: prašymą, draudimą, nepasitenkinimą, nustebimą ir pan.
- **Šaukiamieji.** Pasakyti šaukiamąja intonacija. Gali būti tiek tiesioginiai, tiek skatinamieji arba klausiamieji S.

Sakinių rūšys

Pagal sandarą ir narių skaičių:

- **vienanariai** (turi vieną pagr. sakinio dalį – arba veiksnį, arba tarinį, pvz., *Vasara. Sninga. Sutemo.*)
- **dvinariai** (turi abi pagrindines sakinio dalis – veiksnį ir tarinį, pvz., *Jis eina*).
- **benariai** (neturi ne tik pagrindinių, bet ir antrininių sakinio dalių. Dar vadinama žodžiais-sakiniais (*Taip. Ačiū.*)₃

Sakinių rūšys

- **Benariai** sakiniai gali būti sudaryti iš nekaitomo žodžio – dalelytės, jaustuko, išiktuko, jiems artimos žodžių samplaikos ar daiktavardžio šaksminko, pvz.: *Taip? Ne. Kažin. Argi? Na! Et! Sudie! Kur tau! Tėte!*
Šaukimą ar kreipimąsi reiškiantys benariai sakiniai dar vadinami vokatyviniais arba šaukiamaisiais (*Jonai! Petrai!.*)

Sakinių rūšys

Teigimas/neigimas. Pagal tai, ar **tarinys** arba jo **asmenuojamoji forma turi neiginį**. Jei kita sakinio dalis neigiama – sakinytis teigiamas.

- **Teigiamieji** (be dalelytės *ne* ar priešdėlio *ne-*);
- **Neigiamieji** (su dalelyte *ne* ar priešdėlio *ne-*).

Sakiniai su tariniu einančiais vksm. *būti, likti*, bendratimis *girdėti, matyti, jausti*, gavę neiginį, džns. virsta beasmeniais, pvz.: *Matyti kalnas – Nematyti kalno.*

5

Sakinių rūšys

Asmeniniai/Beasmeniniai

- **Asmeniniai** (turi pasakytą arba numanomą veiksnį);

Asmeniniai **neapibrėžiamieji** (numanomas veiksnio vardininkas yra neapibrėžtas, pvz., *Iš adatos vežimą priskaldyti. Rytoj mokės atlyginimus*).

Asmeniniai **apibendrinamieji**. Turi tik vieną pasakytą pagrindinę sakinio dalį – tarinį, išreikštą veiksmazodžio vienaskaitos II asmeniu, o veiksnys yra numanomas (*tu*), pvz., *Ylos maiše nepaslėpsi.*

6

Sakinių rūšys

- **Beasmeniai.** Žymi veiksmą arba būseną, nesusiejamą su vardininku išreikštu veikėju, pvz., *Jam gėda. Šviesu.*
- **beasmeniai** arba **beasmeniškai vartojami veiksmažodžiai** (*Man reikia pinigų.*);
- būdvardžių ir dalyvių **nederinamoji forma** (*Šviesu.*);
- **bendratis** (*Nieko nematyti.*);
- **padalyvis** (*Ką čia dabar sugalvojus?*);
- **prieveiksmis** (*Anksčiau gyventi buvo geriau.*);
- **daiktavardis** (*Man gėda.*).

7

Sakinių rūšys

Pagal tai, ar sakiniuose yra antrininkų sakinio dalių (papildinių, aplinkybių, pažyminių) ar nėra:

- **išplėstiniai** (turintys nors vieną antrininkę sakinio dalį, pvz., *Jis rašo knygą.*);
- **neišplėstiniai** (sudaryti tik iš pagrindinių sakinio dalių, pvz., *Jis rašo.*).

8

Sakinių rūšys

Nepilnieji – kuriuose yra nepasakytų, bet iš konteksto paaiškėjančių sakinio dalių. Dažniausiai tai dialogo sakiniai: Ar gražiai atrodo? **Gražiai.**

Nepilnieji sakiniai turi sakiniui būdingą intonaciją.

9

Sakinių rūšys

Pagal gramatinių centrų skaičių:

- **Vientisiniai.** Turi vieną gramatinį centrą
- **Sudėtiniai.** Turi du ar daugiau gramatinių centrų.

10

Sudėtiniai sakiniai

Jungtukiniai – dėm. susieti su jungt.

- **sujungiamieji** (susidedantys iš dėmenų, sujungtų sujungiamaisiais jungtukais; **abu dėmenys lygiaverčiai**)
- **prijungiamieji** (susidedantys iš dviejų ar daugiau dėmenų, sujungtų prijungiamaisiais jungtukais, santykiniais įvardžiais ar prieveiksmiais; vienas dėmuo priklausomas nuo kito; **pagrindinis – šalutinis sakiny**)

Bejungtukiai – dėm. susieti be jungiamųjų ž.

11

Sudėtiniai sakiniai

- **Bejungtukiai sakiniai.** Dėmenų santykis paaiškėja iš intonacijos ir sandaros ypatybių. Dėmenys gali būti siejami sudedamuoju (*Spiegė vaikai, šaukė moterys, rėkė vyrai*), gretinamuoju (*Gamta graži, mergelė dar gražesnė*) santykiu ir kt.

12

Sudėtiniai sujungiamieji sakiniai

- **Sudedamieji/ sudedamojo sujungimo sakiniai** (*ir, ir...ir, nei...nei, tai...tai, čia...čia*)
- **Priešpriešiniai/priešpriešinio sujungimo/priešinamojo sujungimo** (*o, bet, tačiau, tik, tuo tarpu, vis dėlto, vis tiek, užtat*)
- **Skiriamieji/ skiriamojo sujungimo sakiniai** (*arba...arba; ar...ar*)
- **Paremiamieji sakiniai** (*tai, taigi, tad, užtat, dėl to, todėl*).¹³

Sudėtiniai prijungiamieji sakiniai

Formalieji prijungimo rodikliai – prijungiamieji žodžiai:

- **Prijungiamieji jungtukai** (*ar, jog, jei(gu), iki, kad, kadangi, kai, lyg, negu, nes, nors, tartum, vos*)
- **Santykiniai įvardžiai** (*kas, koks, -ia, kuris, -i, keli, -ios*)
- **Santykiniai prieveiksmai** (*kada, kaip, kiek, kodėl, ko, kur*).

Gali turėti pagrindiniame sakinyje atliepiamųjų žodžių, pvz.: įvardžių (*tas, toks, toks pats...*), prieveiksmy (*tada, taip, tiek, todėl, ten*).¹⁴

Šalutinių sakinių rūšys

- **Veiksnių** (*ar, kad, jog; kas, koks, kuris*)
- **Tarinio** (paaiškina pagr. sakinio tarinio vardinę dalį; *kad, jog, koks, kokia* (buvo))
- **Pažyminio** (apibūdina pagr. sakinio dalis, išreikštas daiktavardžiu; *koks, kokia; kuris, kuri*)
- **Papildinio** (*ar, jog, kad; kad, kaip, kas, koks, kokia, kuris, kuri*)¹⁵

Šalutinių sakinių rūšys

- **Veiksnių** (Tas, kuris laikosi savo nuomonės, ...)
- **Tarinio** (Vanduo buvo toks šaltas, kad gėlė sąnarius).
- **Pažyminio** Pamišau visas knygas, kurias skačiau).
- **Papildinio** (Nežinau, ko norėti).

Šalutinių sakinių rūšys

Aplinkybių:

- **Vietos** (*kur*)
- **Laiko** (*kada, kai, kol, vos, vos tik*)
- **Būdo** (*kaip, lyg, tarsi, jog, kad*)
- **Kiekybės** (*kiek, kad*)
- **Priežasties** (*nes, kad, kadangi*)
- **Tikslo** (*kad, bene*)
- **Sąlygos** (*jeigu, jei, kad*)
- **Nuolaidos** (*nors, kad ir*)¹⁷

Sakinio modelis

- Tai sakinio branduolį sudarančių būtinų formų sudėtis, žymima sakinio dalių arba žodžių klasių ir jų morfologinių formų terminais.
- Sakinio modelį **lemia tarinio reikšmė ir junglumas**.
- Apibendrintai sakinio modelio narius žymima sakinio dalių terminais (T – tarinys, V – veiksnys, P – papildinys, A – aplinkybė, Pt – tarininis pažymins.¹⁸

Sakinio modeliai

- T (*Sninga*)
- T + V (*Vaikai žaidžia*)
- T + P (*Jo būta*)
- T + A (*Buvo anksti*)
- V + T + P (*Jis dovanojo gėlę*)
- P + T + P (*Dukrai reikėjo pagalbos*)
- V + T + A (*Jis pasielgė negražiai*)
- V + T + Pt (*Jis atrodė piktas*)
- V + T + P + P (*Jis davė man pinigų*)¹⁹

Aktualioji sakinio skaida

Sakinio skaidymas ir nagrinėjimas atsižvelgiant į skirtingą jo dalių informacijos krūvį vadinamas **aktualiąja skaida**.

- **Komunikaciniu aspektu** tiriamos sakinių **remos** ir **temos**.
- **Tema** parodo ryšį su ankstesniais sakiniais, ankstesne informacija. Nusako iš konteksto ar situacijos žinomus dalykus.
- **Rema** teikia naują, aktualią, nežinomą informaciją. Kas nors teigiama ar neigiama apie remą.

20

Transformacija

Sintaksinių konstrukcijų sandaros keitimas išlaikant jų pagrindinę reikšmę.

- veikiamųjų konstrukcijų keitimas neveikiamosiomis (*namą stato statybininkai* – *namas buvo statomas statybininkų*);
- veiksmažodinių žodžių junginių vertimas vardažodiniais (t. y. **Nominalizacija**, pvz.: *tu sugrįžai* – *tavo sugrįžimas*).

Vienarūšės sakinio dalys

Sakinio dalys, kuriomis sakinyje išskaičiuojami vienos rūšies veiksmų, daiktų, jų požymių ir įvairių aplinkybių pavadinimai, vadinamos vienaarūšėmis, pvz.: *Knygose ir žurnaluose parašyta...*

- Turi kokį nors bendrą narį arba priklauso jam.
- Užima **vienodą sintaksinę poziciją**.
- Viena nuo kitos jos gramatiškai nepriklauso.
- Jungiamos **sujungiamuoju** ryšiu ir turi išskaičiuojamąją intonaciją.

22

Vienarūšės sakinio dalys

Vienarūšėmis sakinio dalimis nelaikoma:

- **pasikartojantys žodžiai**: *Eina ir eina*. Tyliai tyliai Nemunėlis teka.
- **įvairių kalbos dalių samplaikos**: *ūžia švilpia mašinos*.
- **frazeologizmai su pasikartojančiais žodžiais**: *nei šis, nei tas; nei šen, nei ten; nei į tvorą, nei į miestą; nei velnias, nei gegutė*.
- **tikslinančios sakinio dalys**, kadangi jos reiškia nevienodos apimties sąvokas: Ten, už jūrų marių, gyveno karalius.

23

Įterpinys

- Žodis, žodžių junginys ar sakinio dėmuo, **reiškiantis kalbėtojo požiūrį į kalbamą dalyką ar su juo susijusias papildomas pastabas**.
- Viena iš **modalumo raiškos priemonių**.
- Sakinyje išskiriama intonacija, rašant – kableliais.

24

Įterpinys gali reikšti

- a) **autorius įsitikinimą** (*aišku, savaime aišku, aiškus daiktas, be abejo, suprantama, teisybė...*), **abejotimą ar spėjimą** (*rodos, atrodo, matyt(į), regis, galimas daiktas, ko gero...*):
- b) **minčių šaltinį** (*anot jo, mūsų duomenimis, mano nuomone, mano galva, pasak žvejų, kaip rašė laikraščiai...*):
- c) **teiginių eilę ir tarpusavio santykį, išvadą** (*pirma, antra, trečia, be to, atvirkščiai, pavyzdžiui, vadinasi...*):
- d) **emocinį reagavimą** (*laimei, mūsų džiaugsmui, nelaimei, deja...*).

Įterpinio raiška

- **Daiktavardžių linksniai**, pvz.: *Nelaimei, pavėlavau.*
- **Prielinksninės konstrukcijos**, pvz.: *Ji, be abejonės, buvo teisis. Anot autoriaus, rašyta su noru.*
- **Prieveiksmiai**, pvz.: *Atvirkščiai, buvo visai smagu.*
- **Jaustukai, dalelytės, modaliniai žodžiai**, pvz.: *Mes, deja, to nesupratom; Matyt, neateis. Žinoma, padarysiu.*
- **Žodžių junginiai**, pvz.: *Mano nelaimei, pavėlavau. Vienu žodžiu, pasisėkė neblogai.*

Ne įterpiniai

Įterpiniais nelaikomi:

tikrai, tikriausiai, greičiausiai, paprastai, apskritai, esą, pirmiausia, visų pirma, galbūt, turbūt, berods, mat, būtent, antai, taigi, štai, anaipatol, atseit, destis, gal, iš esmės, iš principo, iš tiesų, mat, maždaug, pagaliau, palyginti, rasi, rasi, šiaip, taip pat, tarytum, toli gražu, tuo tarpu, vargu ar, veikiausiai, vis dėlto...

Modalumas

Modalumas dažniausiai yra apibrėžiamas kaip kalbančiojo požiūris į sakomos minties santykį su tikrove (LKE, 1999, 418–419).

Modalinis žodis – žodis, vartojamas modalumui reikšti, t. y. kalbėtojo požiūriui į pasakymo turinį.

Modalumas

Modalumas gali būti reiškiamas

- **nuosakomis** (*būtų sužinojusi, būtų buvusi*),
- **modaliniais veiksmažodžiais** (*turėti, galėti, privalėti*),
- **modalinėmis būdvardžio bevardės giminės formomis** (*būtina, galima, įmanoma*) ir **prieveiksmiais** (*tikrai, tikriausiai, veikiausiai*);
- **modalinėmis dalelytėmis**: *ar, gal, nejaugi, turbūt.*
- **įterpiniais**, turinčiais modalinę reikšmę (*gal, kažin, tikriausiai, bėda, laimė, gaila; deja, girdi, rodos; be abejo, iš tikrųjų, kaip žinoma. ir kt.*) (Usonienė, 2004, 59–85).

Pridurtinės sakinio dalys

Tokios sakinio dalys, kurios pasakomos kaip **papildomos pastabos** ar **išvados** su ekspresiniu bei emociniu atspalviu, pvz.: *Pasakiau, ir tiek, ir viskas, ir taškas.* Dar vadinama **išvadiniais žodžiais**.

Įspraudas

Žodis, žodžių junginys ar sakiny, kalbėtojo nuožiūra įterpiamas į sakinį kaip **tam tikras papildymas**.

- Lietuvių kalbos gramatikose dažnai skiriamas prie įterpinių.
- Sakinyje įspraudai išskiriami intonacija, o rašant – skliaustais ar brūkšniais, pvz.: Šiuo metu lyja (Radijo pateikiama inf.).

31

Kreipinys

- **Kreipinys** – žodis ar žodžių junginys, kurie kreipiamasi į asmenį ar daiktą. Džns. eina dktv. šauksmininkai, kartais būdvardžiai (pvz., *Mielasis, atnešk puodelį kavos*), dalyviai (pvz., *Gerbiamieji, pasakykite savo nuomonę įvardžiai (Tu, tamsta, geriau patylėtum)*).
- **Sakinio dalimi neina.**

32

Tiesioginė kalba

- **Tiesioginė kalba** yra pažodžiui pakartota kieno nors kalba.
- **Netiesioginė kalba.** Pasakytos mintys atpasakojamos maždaug tais pačiais žodžiais, bet dažniausiai keičiant asmenį, nuosaką, veiksmąžodžio asmenuojamąją formą dalyviu ir t. t.

Veikėjo ar autoriaus mintys, jausmai, pastabos, kurie pasakomi kaip tiesioginė kalba, bet neišskiriami iš autoriaus pasakojimo, vadinami **tiesiogine menamąja kalba**.

33

Tritomė akademinė lietuvių kalbos gramatika

- 1965 (t. 1). Apima įvadą, fonetiką ir dalį morfologijos .
- 1971 (t. 2). Skirta morfologijai.
- 1976 (t. 3). Skirta sintaksei. Sudaro dvi dalys: „Junginiai“ ir „Sakiniai“.

Ją rašė 22 kalbininkai: Vytautas Ambrazas, Nijolė Sližienė, Adelė Valeckienė, Elena Valiulytė, Vincas Urbutis ir kt., vadovaujami vyr. redaktoriaus Kazio Ulvydo.

34

Dabartinė lietuvių kalbos gramatika (vienatomė)

- 1994 (1 leidimas)
- 1996 (2 leidimas)
- 1997 (3 leidimas)
- 2004 (4 leidimas)

Rusų k.: „Грамматика литовского языка“ (1985)

Anglų k.: „Lithuanian Grammar“ (1997)

35

Pagrindiniai tyrėjai

- Fonetika ir morfonologija (Aleksas Girdenis, Valerija Vaitkevičiūtė, Antanas Pakerys, Regina Kliukienė)
- Žodžių darybos pagrindai (Vincas Urbutis, Antanas Smetona)
- Veiksmažodžių asmenavimo sistema (Vladas Žulys, Nijolė Sližienė); laikai ir veikslai (Zelma Dumašiūtė, Elzė Galnaitytė, Aldona Paulauskienė)

36

Pagrindiniai tyrėjai

- Sangražiniai veiksmažodžiai (Emma Geniušienė)
- Veiksmažodžių valentingumas (Nijolė Sližienė)
- Įvardžių ir būdvardžių formų vartojimas (Albertas Rosinas, Adelė Valeckienė, Dalija Tekorienė).

Pagrindiniai tyrėjai

- Prieveiksmis (Kazys Ulvydas)
- Prielinksnis (Elena Valiulytė)
- Jungtukas (Julija Žukauskaitė)
- Dalelytė (Vitas Labutis)
- Išiktukas (Irena Jašinskaitė)

38

Dabartinės lietuvių kalbos žodynas (DLKŽ)

- 1954 (1 leidimas)
 - 1975 (2 leidimas)
 - 1993 (3 leidimas)
 - 2000 (4 leidimas)
 - Elektroninis variantas – 2000 (kompakt. plokšt.)
 - Internetinis variantas – 2003 m. DLKŽe:
<http://www.lki.lt/dlkz/>
- Redaktorių kolegija: St. Keinys (vyr. red.), J. Klimavičius, J. Paulauskas, J. Pikčilingis, N. Sližienė, K. Ulvydas, V. Vitkauskas. 39

DLKŽ

Tai yra pirmas grynai lietuviškas **aiškinamasis norminamasis bendrasis universalus** ir palyginti didelis lietuvių kalbos žodynas, atitinkantis kitų kalbų tokio pobūdžio žodynus ir už juos ne prastesnis.

DŽ yra pateiktos sudėtų žodžių ir jų reikšmių, taip pat žodžių rašybos, kirčiavimo, kaitymo, junglumo, stiliaus normos (S. Keinys).

Redaktorių kolegija

- Pirmųjų dviejų leidimų (1954 ir 1972 m.) atsakomasis redaktorius Jonas Kruopas (1908–1975)
- atskirų leidimų redaktorių kolegijų narys Jonas Kabelka (1914–1986)
- Jonas Klimavičius, Antanas Lyberis (1909–1996), Domas Lukšys (1912–1981), Jonas Paulauskas (1923–2003, vienintelis dirbęs prie visų penkių ligšiolinių žodyno leidimų),
- Juozas Pikčilingis (1926–1991), Juozas Senkus (1907–1970), Nijolė Sližienė, Kazys Ulvydo (1910–1996) ir Vytautas Vitkauskas.

DLKŽ leidimai

- I leidime (1954) – ~ **45 000** žodžių,
- II leidime (1972) – ~ **60 000** žodžių,
- III–IV leidimuose (1993, 2000) – ~ **75 000** žodžių,
- V leidime (2002, tik komp. plokštelė ir internetinis variantas) – ~ **80 000** bendrinių žodžių ir pirmą kartą per žodyno istoriją įdėta apie **3000** svarbiausių Lietuvos ir pasaulio vietovardžių.
- VI leidimas (2006, tik komp. plokštelė)

Tekstynai

VDU 1994 metais Humanitarinių mokslų fakultete įsteigus Kompiuterinės lingvistikos centrą (KLC) (<http://donelaitis.vdu.lt>) pradėtas kaupti skaitmeninis „**Dabartinės lietuvių kalbos tekstynas**“, sukurta Šventojo Rašto konkordancija, lygiagretūs verstinės literatūros tekstynai anglų-lietuvių ir čekų-lietuvių kalbomis. Vėliau rašytinės kalbos tekstyną papildė tekstai iš **sakytinės kalbos**.

Lietuvių kalbos institutas

Valstybinė mokslo institucija Vilniuje, lietuvių kalbos mokslinių tyrinėjimų, žinių apie lietuvių kalbą ir jos mokslinius tyrinėjimus sklaidos centras.

- Elektroninė svetainė;
http://www.lki.lt/LKI_LT/

44

Lietuvių kalbos institutas

Šiuo metu institute veikia:

- **Kalbos istorijos ir dialektologijos skyrius**
- **Vardyno skyrius**
- **Gramatikos skyrius**
- **Kalbos kultūros skyrius**
- **Terminologijos centras**
- **Leksikografijos centras**, kuris sujungė Didžiojo „Lietuvių kalbos žodyno“ bei Bendrinės kalbos žodynų skyrius

Leidykla

45

Pagrindiniai žurnalai

- **Acta linguistica Lithuanica (iki t. 43 Lietuvių kalbotyros klausimai)**. Leidžia LKI, red. G. Blažienė.
- **Baltistica**. Leidžia VU, red. Bonifacas Stundžia
- **Kalbotyra**. Leidžia VU, red. Aurelija Usonienė
- **Lituanistica** – eina nuo 1990 metų. Rašoma Lietuvos istorijos, archeologijos, lietuvių kalbos, literatūros, tautosakos, etnologijos klausimais. Leidžia Lietuvos mokslų akademija.

46

Specializuoti kalbos žurnalai

- **Kalbos kultūra**. Red. R. Vladarskienė.
- **Terminologija**. Red. A. Aukšoriūtė.
- **Gimtoji kalba**. Red. R. Urnėžiūtė.

47